

Владислав Дятлов
провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу історико-археологічних
досліджень Музею історії Десятинної церкви

**Іконографія Петра Могили в київських храмах
на межі XX–XXI століть
(до 425-річчя народження
та 25-річчя церковної канонізації святителя)**

11 січня 2022 року виповнилося 375 років від дня кончини Київського митрополита Петра Могили – видатного релігійного діяча України, одного з фундаторів Десятинної церкви. Перед тим, 31 грудня 2021 року, минуло 425 років від народження ієрарха. Чверть століття тому, з нагоди 400-річчя народження Петра Могили, 6 та 12 грудня 1996 року керівні органи двох українських релігійних конфесій – УПЦ (МП) та УПЦ КП – ухвалили рішення про канонізацію цього діяча.

Відтоді у православних храмах Києва з'являються ікони та настінні розписи із зображенням святого. Деякі з них через свою оригінальність, цілком імовірно, привертатимуть у майбутньому увагу як «пам'ятки доби» першого 25-річчя по канонізації Петра Могили та артефакти «церковного відродження» 1988–2018 років.

До їх опису спонукає випадок з новітньої історії Києво-Печерської лаври. У 2000 році було розписано інтер'єр (крім олтаря й прибудов) барокової церкви Різдва Пресвятої Богородиці на Дальніх печерах (1696). При цьому на хорах виконали «ктиторську» композицію із прижиттєвим зображенням предстоятеля УПЦ митрополита Володимира (Сабодана), спочилого 2014 року. Зазначимо, що давніми зразками і пам'ятками традиції ктиторських зображень у православних храмах Києва є фрагменти колективного портрета князівської родини в Софійському соборі (XI ст.) та прижиттєве зображення Петра Могили в церкві Спаса на Берестовім (1640-ві роки), а ще однією сучасною пам'яткою – розпис у збудованому між 2007 і

2011 роками так званому Малому храмі Звіринецького монастиря: тут наявне прижиттєве зображення настоятеля монастиря Дохіар на горі Афон – старця Григорія (Зуміса), який спочив 2018 року. У 2017 році описувана вище композиція в Лаврі зникла через заміну неякісного живопису 2000 року на новий. Отже, деякі монументальні розписи доби «церковного відродження» хоч і містять мистецькі «родзинки», але за різних обставин можуть невдовзі зникати, ще один приклад – недавня заміна у 2021–2022 роках в Іонинському монастирі Києва розпису 1997 року в усипальниці засновника (св. Іони) на мозаїку. Отже, розглянемо найцікавіші зразки іконографії Петра Могили 1996–2021 років у київських церквах.

Успенський собор Києво-Печерської лаври. Закладений 1073 року, уперше освячений 1089 року, у подальшому неодноразово оновлюваний і перебудовуваний, а 1941 року висаджений у повітря, храм відновлений у 1998–2000 роках. Згідно з Концепцією відтворення розписів собору, яка базується на документальних свідченнях XIX–XX ст. і передбачає бароковий стиль (XVIII ст.), у притворі храму зображено настоятелів і ктиторів Лаври, зокрема Петра Могилу. Постать ієрарха – у групі настоятелів на південній стіні притвору, у середині переднього (нижнього) ряду, відрізняється наявністю німба і сприймається як головна. Якщо у XVIII ст. Петро Могила був зображений у притворі без німба як один з настоятелів, то в нинішній репрезентації німб нагадує про факт канонізації ієрарха, а позиція в центрі переднього ряду однієї з груп духовенства наголошує на особливій ролі Могили в історії Лаври і Київської митрополії, робить композицію більш урочистою, допомагає оглядачеві собору швидко побачити саме цю постать.



*Петро Могила серед Печерських настоятелів.
Розпис початку ХХІ ст. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.
Фото О. Іванова з архіву видавництва «Балтія-ДРУК»*

У тому ж храмі є ще одне зображення Петра Могили, також ростове, на одному зі склепінь, у північній половині центральної частини собору, під хорами. Не дуже якісне з художньої точки зору, воно доволі цікаве в іншому плані: по-перше, розміщене поблизу історичного місця поховання святителя, а по-друге, Могила зображений тут у парі зі святителем Димитрієм Тупталом (1651–1709). Святий Димитрій канонізований 1757 року. Якщо за Петра Могили було надруковано Києво-Печерський Патерик (1635) і складено першу соборну службу святим Печерським (1643), то святому Димитрію деякі атрибуують дві наступні служби – святим Близніх і Дальніх лаврських печер (межа ХVІІ–ХVІІІ ст.), а також цей святитель є укладачем першої православної друкованої енциклопедії святих (зокрема, у ній використано тексти другого видання друкованого Патерика, докладнішого за «могилянське»). Перша служба базувалася на відомостях Патерика, друга –

на мапах печер. Отже, композиція «Святителі Петро Могила і Димитрій Туптало» може сприйматися як концептуальна.



*Святителі Петро Могила та Димитрій Туптало.
Розпис початку ХХІ ст. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.
Фото О. Іванова з архіву видавництва «Балтія-ДРУК»*

Храм Усіх Святих на Либідській площі. Думка про концептуальність композиції «Святителі Петро Могила і Димитрій Туптало» в Успенському соборі Лаври виникає й на підставі появи у 2000-х роках ікони цих двох святих у дерев'яному Всесвятському храмі на Либідській площі Києва: тут архієреїв зображено обабіч Успенського собору станом на ХVІІ ст. – за аналогією з деякими іконами засновників лаври, святих Антонія і Феодосія Печерських. Ікону виконано на гідному художньому рівні.

Окрім зображення Петра Могили святим у групі настоятелів Лаври та в парі зі святителем Димитрієм Тупталом, є кілька іконографічних зображень ієрарха в соборах (великих групах) святих.

Лаврський храм Ікони Пресвятої Богородиці «Життєдайне Джерело». Порівняно невелику будівлю зведено у 1914–1915 роках як каплицю над артезіанською криницею, а 2001 року перетворено на церкву. На західній стіні її інтер'єру зображено Собор святих Печерських у найпопулярнішій версії – дві «печерні» групи постатей обабіч Успенського собору. Дана версія сформувалася у XVIII ст. (в іконостасах Лаври репрезентовано й альтернативні, але менш поширені, того ж століття). У першому ряду святих є кілька єпископів, вихідців з Лаври або похованих у її печерах. Композиція в церкві Ікони «Життєдайне Джерело» має кілька відмінностей. Так, у традиційному варіанті, у центрі, нижче Успенського собору, між двома «печерними» групами, ніби поєднуючи їх, зображуються князь Володимир із синами Борисом і Глібом, а іноді – митрополит Михаїл (частіше він – у лівій групі, тобто Ближніх печер; до 1730 року він дійсно спочивав у Ближніх печерах, а потім його мощі перенесли до собору, проте зображення Михаїла в лівій групі зумовлене ще тією обставиною, що Ближні печери дещо популярніші за Дальні, – там поховано найвідоміших лаврських святих). Але в описуваному храмі на місці традиційної позиції Володимира з синами розташовано отвір головних дверей, тому князя зображено в лівій групі (там і митрополит Михаїл), постаті синів відсутні, а для симетрії у правій групі зображено княгиню Ольгу. Друга відмінність – і вона найважливіша в контексті нашої теми – додавання іконописцями до святих правої групи кількох канонізованих у 1990-х роках Петра Могили, Володимира Священномученика та Філарета Київського. Цікавим є те, що, по-перше, на відміну від Володимира та Філарета, дійсно перепохованих у Дальніх печерах, Петро Могила перепохований не був (могила знищено вибухом Успенського собору в 1941 році), натомість відсутнє зображення ще одного перепохованого в Дальніх печерах у 90-х роках XX ст. святителя –

Павла Тобольського. Мабуть, тут відіграла роль ширша – на відміну від нього – відомість трьох зображених на стіні «нових» святих. «Розподілення» ж Петра Могили саме до правої групи зумовлене, ймовірно, двома причинами – прагненням іконописців до візуальної «рівноваги» (у лівій групі – 5 святих, у правій – 4) та належністю ієрарха до «новопрославлених» святих.

Лаврський храм Усіх святих Печерських. У 1839 році на Ближніх печерах було зведено мурований корпус із домовою церквою Всіх святих Печерських на другому поверсі. У 1872 році площу храму збільшили. Через подвійне закриття в Лаврі діючого монастиря (1930 і 1960 роки) церква втратила храмове оздоблення інтер'єру, від 1993 року тут знову правили, а 2002 року здійснили реконструкцію із заміною стелі на склепінчасту. При виконанні розпису стелі тут написано лики святих Печерських – не лише згаданих у Патерику та на мапах печер, але й тих, хто, тимчасово належавши до лаврської братії, похований в інших місцях. Це принципово нове зображення Печерського Собору. Зокрема, тут можна побачити і Петра Могилу. Не виключено, що на програму даного розпису певною мірою вплинула публікація 1997 року автором цих рядків розширеного списку святих Печерських.



*Святі Печерські. Фрагмент розпису церкви Всіх святих Печерських у
Києво-Печерській лаврі.
Зображення Петра Могили – крайнє праворуч*

Лаврський храм Різдва Пресвятої Богородиці. Зведена 1696 року біля Дальніх печер лаври барокова церква Різдва Пресвятої Богородиці з 1992 року є «академічним» храмом Київської духовної академії і семінарії (КДАіС), що вважає себе наступницею Могиллянської академії XVII–XVIII ст. і створеної на її базі Київської духовної академії XIX – початку XX ст.

У 2012 році встановлене свято пам'яті Собору святих КДА (канонізованих викладачів та вихованців вишу за XVII–XX ст.), у зв'язку з чим написано відповідну ікону, розміщену в академічній церкві. На одному з центральних місць тут, на тлі споруд Києво-Братського монастиря (у тому числі знищеного в 1930-х Богоявленського собору), – у кварталі якого з 1992 року діє Національний університет «Києво-Могиллянська академія» (світська наступниця вишу XVII–XVIII ст.), – зображено Петра Могилу.

Храм святих Київських у с. Романків Обухівського району на Київщині. Освячений 2018 року. Головна ікона храму, до розробки

«програми» якої мав причетність автор цих рядків, презентує зображення найвідоміших святих Києва. За попередніх часів, Київськими святими вважали передусім Печерських, а на іконі Печерського собору, окрім власне лаврських святих, зображували деяких інших – князя Володимира із синами Борисом і Глібом, митрополита Михаїла (котрого вважали Володимировим сучасником). Але після 1988 року відбулися десятки канонізацій церковних діячів Києва, які не перебували в складі лаврської братії, і на початок другого десятиліття XXI ст. Печерські серед усіх Київських святих склали вже не основну частину, а близько половини. Тому у 2011–2012 роках було встановлено окреме соборне свято пам'яті Київських святих, призначене на 28 липня – День пам'яті князя Володимира і День Хрещення Русі-України. Ікона в храмі с. Романків значною мірою наслідує композицію ікони Печерських святих, але тут у центрі зображено Софійський собор. У першому ряду, серед ієрархів, репрезентовано і постать Петра Могили.

Собор Преображення Господнього на Теремках. Зведений у 2005–2010 роках величний храм став уособленням нових тенденцій у церковній архітектурі столиці незалежної України. У внутрішньому оздобленні домінують мозаїкові панно, на одному з яких зображено Петра Могилу.

Храм Ікони Пресвятої Богородиці «Пом'якшення злих сердець» на Дорогожичах. У 2000 році в київській місцевості Дорогожичі відкрито парафію Святого Петра Могили, храм якої облаштували в напівпідвальному приміщенні багатоквартирного будинку. Малий розмір приміщення спонукав до побудови більшого, дерев'яного, храму в одному із сусідніх кварталів у 2007–2008 роках. Цей храм назвали на честь Ікони Пресвятої Богородиці «Пом'якшення злих сердець», але парафіяльна традиція вшанування Петра Могили вплинула на оздоблення нової церкви: горішній ярус іконостасу, «Деїсус» – Спаситель із Пречистою і святим Іоанном Хрестителем – містить лики святителя Миколая Чудотворця та Петра Могили.

Храм Ікони Пресвятої Богородиці «Життєдайне Джерело» в пустині «Голосіїв». В описах Києво-Печерської лаври межі XVIII–XIX ст.

Петру Могили приписується заснування лаврського скиту в місцевості «Голосіїв», який 1996 року перетворився на самостійний монастир. У 1910–1912 роках у скиті звели великий мурований храм на честь Ікони Пречистої Богородиці «Життєдайне Джерело», зруйнований у 1930-х та відновлений на історичних фундаментах за старими архівними кресленнями в 1999–2004 роках. На відміну від попередньої церкви, розпис інтер'єру нинішньої стилізовано в традиціях візантійського і давньоруського. Лик Петра Могили тут представлений у групі святих, особливо шанованих у Голосіївській пустині (через біографічну причетність до її історії) – тобто разом з митрополитом Філаретом (1779–1857) і старцями Парфенієм (1792–1855) та Олексієм (1840–1917).



Святі Печерські. Фрагмент розпису церкви Ікони Пресвятої Богородиці «Життєдайне Джерело» в Києво-Печерській лаврі. Зображення Петра Могили – у нижньому правому куті

Підсумовуючи цю коротку розвідку про іконографію Петра Могили за 25-річчя від часу канонізації (1996–2021), можемо констатувати, що, окрім його «персональних» зображень, з'явилося чимало «контекстуальних» – у складі груп святих, малих («Деїсус» у храмі на Дорогожичах – через

посвяту одного з храмів парафії, «двійця» зі святим Димитрієм Тупталом в Успенському соборі Лаври та храмі на Либідській площі – через наступництво Димитрія Могилі в агіографічній праці, мозаїки собору на Теремках – через особливу увагу до Могили і його канонізацію в рамках «церковного відродження» межі ХХ–ХХІ ст.) і великих (у Соборах Печерських, Київських, Голосіївських святих, святих Київської духовної академії). Тема, запропонована нами до ювілеїв святителя, потребує подальшої систематизації іконографічних пам'яток.